

С72

1839

НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П.ДРАГОМАНОВА

СПІВАК ЛЮБОВ МИКОЛАЇВНА

НБ НПУ

імені М.П. Драгоманова

100310525

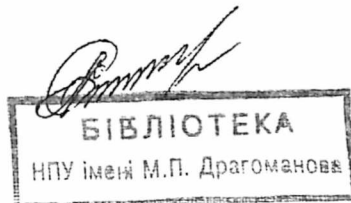
УДК 15:371.015

**ФОРМУВАННЯ “Я-КОНЦЕПЦІЇ” МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ
З ТРУДНОЩАМИ У НАВЧАННІ**

19.00.07 - педагогічна та вікова психологія

Автореферат

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

КИЇВ - 2000

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова, Міністерство освіти і науки України

Науковий керівник кандидат психологічних наук, доцент
Долинська Любов Василівна,
Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова,
завідувач кафедри психології

Офіційні опоненти:

доктор психологічних наук, професор,
дійсний член АПН України,
Бех Іван Дмитрович, Інститут проблем виховання,
директор інституту;

кандидат психологічних наук, доцент
Побірченко Неоніла Антонівна,
Інститут педагогіки і психології професійної освіти,
старший науковий співробітник
відділу психології трудової і професійної підготовки

Провідна установа

Інститут психології імені Г.С.Костюка Академії педагогічних наук України, м. Київ,
лабораторія психології навчання

Захист відбудеться “22” червня 2000 р. о 14.30 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради К 26.053.02 в Національному педагогічному університеті імені М.П.Драгоманова (01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9).

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова (01601, м.Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розісланий “___” _____ 2000 року

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Булах І.С.

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність дослідження. Система реформування освіти в Україні ставить своїм завданням становлення високоінтелектуальної, внутрішньо вільної і свідомої особистості, здатної розв'язувати соціальні і економічні проблеми молодій суверенній держави. Його реалізація можлива за умови організації особистісно-орієнтованого навчання, кінцевою метою якого є максимальне розкриття індивідуальних можливостей та самоактуалізація особистості кожного. Однак, втілення цих завдань в життя ускладнюється в реальному житті нестабільністю сьогодення з його економічними і соціальними негараздами та, в зв'язку з цим, несприятливою соціальною ситуацією розвитку дитини, переважанням старих, малоефективних технологій навчання в школі та авторитарних форм спілкування з учнями.

Особливо помітним є вплив цих факторів на формування особистості в молодшому шкільному віці, який характеризується появою навчальної діяльності як провідної, та розвитком таких важливих психічних новоутворень як рефлексія, самоконтроль, довільність та внутрішній план дій. Важливість молодшого шкільного віку зумовлена і тим, що даний період розвитку дитини є найбільш ефективним періодом здійснення впливу на особистість дитини з боку дорослих. В зв'язку з цим в психолого-педагогічній науці та практиці особливої актуальності останнім часом набули експериментальні дослідження, спрямовані на виявлення умов ефективності організації життєдіяльності молодшого школяра з метою його особистісного зростання та максимального розкриття індивідуальних можливостей. Доведено, що реалізація означених цілей можлива лише при наявності у дитини позитивної "Я-концепції".

Формування самосвідомості та "Я-концепції" особистості є тривалим, складним і динамічним процесом, який характеризується своїми особливостями на кожному віковому етапі. Особливо значущим в розвитку самосвідомості та "Я-концепції" є період молодшого шкільного віку, оскільки за період навчання в початковій школі в дитини накопичуються психологічні резерви, що підведуть самосвідомість до найважливішої її генетичної форми в період підліткового віку. В зв'язку з цим актуальними є дослідження проблеми становлення "Я-концепції" в молодшому шкільному віці та виявлення факторів впливу на цей процес, зокрема успішності в навчальній діяльності.

У психолого-педагогічній науковій літературі є ряд робіт, в яких досліджуються проблеми неуспішності учнів початкових класів в навчальній діяльності (Т.О.Власова, К.М.Волков, Ю.З.Гільбух, І.В.Дубровіна, С.М.Зінченко, З.І.Калмикова, І.Ю.Кулагіна, Н.О.Менчинська,

М.Й.Мурачковський, М.С.Певзнер, Л.С.Славіна та ін.), однак в них не вивчалось питання можливого її впливу на формування “Я-концепції” молодших школярів.

“Я-концепція” особистості як динамічна система уявлень особистості про себе, що існують в усвідомленій та неусвідомлюваній формах, в поєднанні з їх емоційно забарвленою оцінкою та поведінковою реакцією, була об’єктом вивчення як зарубіжних, так і вітчизняних дослідників. Так, психологічний зміст понять “Я-концепції” (чи “Я-образу”) та їх співвідношення розкрито в роботах Р.Бернса, М.Й.Боришевського, У.Джемса, І.С.Кона, Ю.М.Орлова, К.Роджерса, М.Розенберга, О.Т.Соколової, В.В.Століна, П.Р.Чамати, І.І.Чеснокової, Т.Шибутані та ін.. Структура “Я-концепції” особистості та психологічні характеристики її основних компонентів висвітлені в роботах М.Й.Боришевського, Л.В.Бороздіної, Р.М.Грановської, А.В.Захарової, Г.І.Ліпкіної, А.В.Петровського, О.Т.Соколової, В.В.Століна, І.І.Чеснокової та ін.. Дослідниками Я.О.Гшовським, М.П.Матвєєвою, О.Т.Соколовою та ін. вивчались особливості формування “Я-концепції” особистості в неадекватних умовах та в аномальних дітей. У деяких дослідженнях з’ясувались функції “Я-концепції” (чи “Я-образу”) в різних видах діяльності та в поведінці (Р.Бернс, М.Й.Боришевський, І.С.Кон, Т.В.Дмитрова та ін.). Віковій динаміці формування “Я-концепції” (чи “Я-образу”) присвячені роботи І.С.Кона, І.А.Слободянюка та ін..

При розгляді проблеми формування “Я-концепції” в дітей молодшого шкільного віку основна увага приділялась вивченню особливостей становлення таких структурних компонентів “Я-концепції” як самооцінка (А.Д.Андрєєва, Т.Ю.Андрущенко, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, А.В.Захарова, Г.І.Ліпкіна, М.Мамажанов, Л.І.Рувінський, А.С.Соловійова, П.Р.Чамата, Т.І.Юферєва та ін.); самоконтроль (А.Я.Арет, М.Й.Боришевський, К.П.Мальцева, А.К.Сердюк, Г.О.Собієва та ін.); саморегуляція (І.В.Сингаївська та ін.) та опису певних механізмів формування “Я-концепції” в молодших школярів (А.А.Валантинас, І.С.Кон, Р.В.Павелків, Т.М.Титаренко, І.І.Чеснокова та ін.).

Загалом вивчення наукової літератури з проблеми “Я-концепції” особистості молодшого школяра показало відсутність досліджень щодо виявлення факторів впливу на становлення “Я-концепції” дитини та її характеристики і, зокрема, впливу неуспішності в навчальній діяльності, яка є провідною в цьому віці.

Таким чином, соціальна та психолого-педагогічна значущість проблеми, необхідність подальшого розширення теоретичних і експериментальних досліджень особливостей формування “Я-концепції” молодших школярів і

обумовили вибір теми нашого дослідження - "Формування "Я-концепції" молодших школярів з труднощами у навчанні".

Тема дисертації входить до тематичного плану наукових досліджень кафедри психології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова і затверджена радою з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології АПН України (протокол № 7 від 2. 11. 1999 року).

Об'єкт дослідження - становлення особистості в молодшому шкільному віці.

Предмет дослідження - вивчення психологічних особливостей формування "Я-концепції" учнів початкових класів з труднощами у навчанні.

Мета дослідження - виявити особливості та основні фактори впливу на формування "Я-концепції" дітей молодшого шкільного віку з труднощами в навчальній діяльності та розробити, обґрунтувати і перевірити дієвість системи навчально-розвивальної роботи з невстигаючими школярами, спрямованої на підвищення рівня їх успішності та формування позитивної "Я-концепції".

В основу нашого дослідження було покладено **припущення** про те, що формування "Я-концепції" молодших школярів із труднощами в навчанні тісно пов'язане з факторами неуспішності в навчальній діяльності, а врахування особливостей даного взаємозв'язку при організації системи навчально-розвивальної роботи сприятиме становленню позитивної "Я-концепції" в дітей молодшого шкільного віку.

Для досягнення поставленої мети та перевірки правильності висунутої гіпотези було визначено такі **завдання** дослідження:

1. Здійснити теоретичний аналіз стану розробки проблем формування "Я-концепції" і, зокрема, особливостей становлення "Я-концепції" в дітей молодшого шкільного віку, та проблеми неуспішності молодших школярів в навчальній діяльності.

2. Обґрунтувати методичні підходи до вивчення "Я-концепції" невстигаючих учнів початкових класів, а також експериментально визначити питому вагу та взаємозв'язок між основними факторами неуспішності учнів в навчальній діяльності.

3. Виявити психологічні особливості "Я-концепції" особистості невстигаючих молодших школярів та встановити характер зв'язку між факторами неуспішності в навчанні та особливостями "Я-концепції" дитини.

4. Розробити та апробувати систему навчально-розвивальної роботи, спрямовану на подолання труднощів у навчанні з врахуванням чинників їх виникнення та формування позитивної "Я-концепції" у невстигаючих молодших школярів і сформулювати на її основі практичні рекомендації

батькам, вчителям та психологам з організації життєдіяльності дітей молодшого шкільного віку.

Теоретико-методологічною основою дослідження виступають: Закон про освіту, Державна національна програма “Освіта” (Україна ХХІ ст.), психологічні принципи єдності свідомості, самосвідомості та діяльності (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, С.Л.Рубінштейн, П.Р.Чамата та ін.) і системного підходу (Б.Г.Ананьєв, О.Г.Асмолов, О.В.Скрипченко та ін.); дослідження проблем “Я-концепції” (Р.Бернс, М.Й.Боришевський, У.Джемс, І.С.Кон, Ч.Кулі, Д.Мід, Ю.М.Орлов, К.Роджерс, М.Розенберг, О.Т.Соколова, В.В.Столін, Р.Уайлі, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова та ін.) та особливостей певних підструктурних компонентів “Я-концепції” в молодшому шкільному віці (А.Д.Андрєєва, Т.Ю.Андрущенко, А.Я.Арет, Л.І.Божович, М.Й.Боришевський, А.В.Захарова, І.С.Кон, Г.І.Ліпкіна, Т.М.Титаренко, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова та ін.); основні теоретичні положення про психічний розвиток дитини (А.Д.Андрєєва, Л.І.Божович, Л.С.Виготський, П.Я.Гальперін, І.В.Дубровіна, Г.С.Костюк, С.Д.Максименко та ін.); теорія єдності розвитку навчання і виховання (Л.С.Виготський, П.Я.Гальперін, В.В.Давидов, Д.Б.Ельконін, О.В.Запорожець, Г.С.Костюк, О.М.Леонтьєв, Н.О.Менчинська, Н.Р.Талізїна та ін.), вчення про сутність особистості та закономірності її формування (Л.С.Виготський, Г.С.Костюк, А.В.Петровський, Т.М.Титаренко та ін.), принципи формування свідомості та самосвідомості людини на різних вікових етапах розвитку (М.Й.Боришевський, О.Г.Спіркін, П.Р.Чамата та ін.).

У процесі дослідження для перевірки гіпотези та розв’язання поставлених завдань використовувався комплекс теоретичних та емпіричних **методів**: аналіз науково-теоретичних джерел з проблеми дослідження, об’єктивне спостереження, тести, бесіди, самоопис, аналіз продуктів діяльності учнів, констатуючий та формуючий експерименти, проєктивні методики та методи статистичної обробки даних.

База дослідження. Дослідно-експериментальна робота виконувалась на базі Кам’янець-Подільської спеціалізованої загальноосвітньої школи №5. Дослідженням було охоплено 90 учнів початкових класів, а також батьки та вчителі цих учнів.

Наукова новизна дослідження полягає:

- у виявленні особливостей формування когнітивного, емоційно-оцінного та поведінкового компонентів “Я-концепції” невстигаючих молодших школярів; у встановленні і розкритті взаємозв’язку між виявленими особливостями “Я-концепції” та факторами неуспішності учнів в навчанні;

- в експериментальному визначенні співвідношення та взаємозв’язку між основними факторами неуспішності учнів молодшого шкільного віку в

навчальній діяльності (порушення операційного блоку навчання, порушення цілепокладання учіння та порушення мотиваційної сфери навчальної діяльності);

-у розробці, науковому обґрунтуванні та апробації комплексної системи навчально-розвивальної роботи, спрямованої на формування позитивної “Я-концепції” в молодших школярів, шляхом підвищення успішності засобами індивідуально-диференційованого навчання та стимулювання особистісного зростання невстигаючих учнів за допомогою активного соціально-психологічного навчання.

Теоретичне значення роботи полягає у поглибленні наукових знань психології молодшого школяра про зв'язок між успіхами в навчальній діяльності та характеристиками “Я-концепції” дітей молодшого шкільного віку; фактори неуспішності молодших школярів в навчальній діяльності, зокрема, у розкритті питомої ваги та взаємозв'язку між такими факторами, як: порушення операційного блоку навчання, порушення цілепокладання, порушення мотивації учіння, порушення основних пізнавальних функцій: пам'яті, уваги та самоконтролю; у теоретичному обґрунтуванні шляхів організації системи навчально-розвивальної роботи, спрямованої на підвищення успішності та формування позитивної “Я-концепції” в молодших школярів із труднощами в навчанні.

Особистий внесок автора полягає у виявленні психологічних особливостей “Я-концепції” в молодших школярів із труднощами в навчанні та встановленні їх зв'язку із характером чинників неуспішності в навчанні; в обґрунтуванні комплексу методів вивчення чинників неуспішності учнів початкових класів в навчальній діяльності та “Я-концепції” в досліджуваних школярів; в розробці комплексної навчально-розвивальної системи роботи з формування позитивної “Я-концепції” невстигаючих учнів з урахуванням чинників неуспішності в навчальній діяльності.

Практичне значення дослідження полягає в тому, що система методик з діагностування особливостей “Я-концепції” молодших школярів, теоретично обґрунтована та експериментально перевірена система навчально-розвивальної роботи і вироблені на цій основі практичні рекомендації можуть бути використані практичними психологами загальноосвітніх та спеціалізованих шкіл у взаємодії з учителями-класоводами початкових класів і батьками з метою підвищення успішності в навчальній діяльності та формування позитивної “Я-концепції” у невстигаючих молодших школярів.

Надійність і вірогідність наукових досліджень забезпечується застосуванням системного підходу до вивчення “Я-концепції” молодших школярів із труднощами в навчанні; методологічною і теоретичною

обґрунтованістю вихідних даних дослідження, сукупністю стандартизованих валідних методів, адекватних предмету, меті та завданням дослідження; поєднанням кількісного і якісного аналізу отриманих результатів; застосуванням методів математичної статистики.

Апробація результатів дослідження. Основні ідеї і результати дослідження були представлені і отримали позитивну оцінку на III Харківських Міжнародних психологічних читаннях “Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти” (Харків, 6 - 7 травня 1999 р.); на науковій конференції, присвяченій 100-річчю від дня народження П.Р.Чамати “Психологія самосвідомості: минуле, сучасний стан та перспективи дослідження” (Київ, 2 - 3 грудня 1998 р.); на засіданнях кафедри психології НПУ імені М.П.Драгоманова (1997 - 1999 р.р.).

Впровадження результатів дослідження здійснювалося автором в навчально-виховному процесі початкових класів спеціалізованої загальноосвітньої школи № 5 м. Кам'янець-Подільського Хмельницької області та у навчальному процесі педагогічного факультету Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету.

Публікації. Основні положення і результати дослідження відображені в 6 публікаціях.

Структура дисертації: дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновку, списку використаної літератури і додатків. Основний зміст дисертації викладено на 177 сторінках. Список літератури нараховує 203 джерела. У роботі вміщено 20 таблиць і 6 рисунків, загальним обсягом 13,5 сторінок.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ ДИСЕРТАЦІЇ

У **вступі** обґрунтовано актуальність досліджуваної проблеми, виділено об'єкт і предмет дослідження, визначено його мету, сформульовано гіпотезу, завдання, розкрито методологічні та теоретичні засади, методи дослідження, висвітлено наукову новизну, теоретичну і практичну цінність роботи, розкрито форми її апробації та наведено відомості про структуру дисертації.

Перший розділ “Я-концепція” особистості як психологічна проблема у вітчизняній та зарубіжній літературі” включає три підрозділи, в яких міститься аналіз наукових підходів до проблем “Я-концепції” особистості, висвітлення особливостей “Я-концепції” дітей молодшого шкільного віку та дослідження з проблеми неуспішності молодших школярів у навчальній діяльності.

Теоретичні аспекти “Я-концепції” розглядаються в психологічній літературі, перш за все з точки зору представлення її як продукту

самосвідомості, зокрема, у вигляді сукупності уявлень про власне “Я”, в поєднанні з їх емоційно-забарвленою оцінкою та поведінковою реакцією. Дослідники дотримуються думки про те, що “Я-концепція” частково усвідомлюється, а частково існує і в неусвідомлюваній формі (Ю.М.Орлов, В.В.Столін та ін.). За змістом розрізняється позитивна та негативна “Я-концепція” (Р.Бернс, І.Ю.Кулагіна, К.Роджерс, Л.М.Фрідман та ін.).

Дослідження проблеми “Я-концепції” вимагало уточнення питання про співвідношення та вживання понять “Я-концепція” та “Я-образ”. Аналіз літературних джерел дозволив зробити висновок про те, що поняття “Я-концепція” є ширшим і фундаментальнішим від поняття “Я-образу”, що трактується нами як один із структурних компонентів “Я-концепції”, який характеризується уявленнями індивіда про себе.

Більшість психологів, розглядаючи “Я-концепцію” як складне, багаторівневе утворення, дотримуються трьохкомпонентного підходу до її будови, а саме: 1) когнітивна складова (або “Я-образ”); 2) емоційно-оцінна складова (самооцінка, самоставлення, самоповага, тривожність та ін.); 3) поведінкова складова (саморегуляція та самоконтроль в поведінковій діяльності); проте неоднаково визначають зміст вищевказаних структурних компонентів (Р.Бернс, Л.В.Бороздіна, І.С.Кон, А.В.Петровський, О.Т.Соколова, В.В.Столін, Л.М.Фрідман, П.Р.Чамата, І.І.Чеснокова, В.І.Юрченко та ін.). В структурі “Я-концепції” як установки дослідники (У.Джемс, Л.М.Грімек, І.С.Кон, Ч.Кулі, Дж.Мід, Ю.М.Орлов, К.Роджерс, М.Розенберг, І.І.Чеснокова та ін.) виділяють різноманітні модальності, основними з яких є реальне “Я”, ідеальне “Я”, дзеркальне “Я”.

Вивченням самооцінки, як одного із найважливіших складових компонентів “Я-концепції” та, водночас, одного із основних джерел її створення, займались Т.Ю.Андрущенко, Р.Бернс, М.Й.Боришевський, Л.І.Божович, Р.М.Грановська, А.В.Захарова, Г.І.Ліпкіна, І.С.Кон, О.Т.Соколова, І.І.Чеснокова та ін..

Розгляду змісту та особливостей формування поведінкового компоненту “Я-концепції” на різних стадіях онтогенезу особистості присвячені роботи Р.Г.Апресяна, М.Й.Боришевського, Т.І.Гавакової, Л.В.Долинської, І.С.Кона, В.В.Століна, І.І.Чеснокової, С.Г.Якобсона та ін..

Аспекти формування “Я-концепції” особистості (основні механізми, психологічні захисти та ін.) представлені в дослідженнях А.В.Візгіної, Р.М.Грановської, І.С.Кона, А.К.Маркової, Ю.М.Орлова, М.Розенберга, О.Т.Соколової, В.В.Століна, А.Фрейд, З.Фрейда, П.Р.Чамати, І.І.Чеснокової, Т.С.Яценко та ін.

Проблема становлення “Я-концепції” в дітей молодшого шкільного віку була об’єктом вивчення, порівняно, небагатьох психологів. Особливості формування певних підструктурних елементів “Я-концепції” в молодших школярів вивчались А.Д.Андреєвою, Т.Ю.Андрущенко, Л.І.Божович, М.Й.Боришевським, А.В.Захаровою, Г.І.Ліпкіною, М.Мамажановим, Л.І.Рувінським, А.Є.Соловійовою, П.Р.Чаматою, Т.І.Юферевою (самооцінка); А.Я.Аретом, М.Й.Боришевським, К.П.Мальцевою, А.К.Сердюк, Г.О.Собієвою (самоконтроль); І.В.Сингаївською (саморегуляція); А.А.Валантинасом, І.С.Коном, Р.В.Павелківим, Т.М.Титаренком, І.І.Чесноковою (механізми формування “Я-концепції”) та ін..

З метою виявлення впливу неуспішності на формування “Я-концепції” в учнів початкових класів аналізувалась відповідна психологічна література, що дозволило виділити три основні групи психолого-педагогічних чинників невстигання в навчальній діяльності, а саме: 1) порушення мотиваційної сфери навчання в учнів з нормальним інтелектуальним розвитком (Ю.З.Гільбух, І.В.Дубровіна, С.М.Зінченко, З.І.Калмикова, А.К.Маркова, А.Б.Орлов, Л.С.Славіна, Л.М.Фрідман та ін.); 2) порушення цілепокладання в навчальній діяльності (В.В.Гагай, П.Я.Гальперін, Ю.З.Гільбух, Н.І.Гуткіна, С.М.Зінченко, Т.Д.Ілляшенко, С.Л.Кабильницька, В.П.Петрунек, Н.В.Репкіна, Н.М.Стадненко, Л.Н.Таран, Е.Д.Телегіна та ін.); 3) порушення операційного блоку навчальної діяльності (Т.О.Власова, К.М.Волков, Ю.З.Гільбух, І.В.Дубровіна, Т.Д.Ілляшенко, З.І.Калмикова, І.Ю.Кулагіна, Н.О.Менчинська, М.Й.Мурачковський, М.С.Певзнер, М.В.Рождественська, Н.М.Стадненко, В.В.Тарасун, С.Г.Шевченко та ін.).

Таким чином, аналіз психологічної літератури засвідчив, що незважаючи на багатоплановість досліджень проблем “Я-концепції”, формування “Я-концепції” в дітей молодшого шкільного віку і проблеми неуспішності учнів початкових класів в навчальній діяльності, поза увагою дослідників залишилась проблема формування “Я-концепції” молодших школярів із труднощами в навчанні та, зокрема, можливий вплив факторів неуспішності на особистість невстигаючих учнів, на формування їх “Я-концепції”.

У другому розділі дисертації “Експериментальне дослідження особливостей “Я-концепції” молодших школярів із труднощами в навчанні” характеризуються методичні засади вивчення “Я-концепції” у невстигаючих молодших школярів; встановлюється питома вага та взаємозв’язок між основними факторами неуспішності учнів в навчальній діяльності; виявляються психологічні особливості “Я-концепції” в дітей та з’ясовується характер зв’язку між факторами неуспішності в навчанні та особливостями “Я-концепції”.

Зазначимо, що для з'ясування мети нашого дослідження використовувався метод порівняльного аналізу особливостей формування “Я-концепції” молодших школярів із трьох різних груп досліджуваних, виділених нами за рівнем успішності учнів. А саме: до першої групи, яка власне і була предметом нашого дослідження - невстигаючі учні - віднесені школярі, що мають значні труднощі в навчанні і результати їх навчальної діяльності оцінюються, переважно, за допомогою оцінок “2” і “3”, і яких ми називаємо “учні з труднощами у навчанні”; другу групу - слабовстигаючі учні - склали школярі, що мають певні труднощі в навчанні, зокрема, серед оцінок рівня їх успішності переважають оцінки “3” і “4”; до третьої групи належали “сильні” учні (або відмінники), що відрізняються високим рівнем успішності, який оцінюється оцінками “5” і “4”.

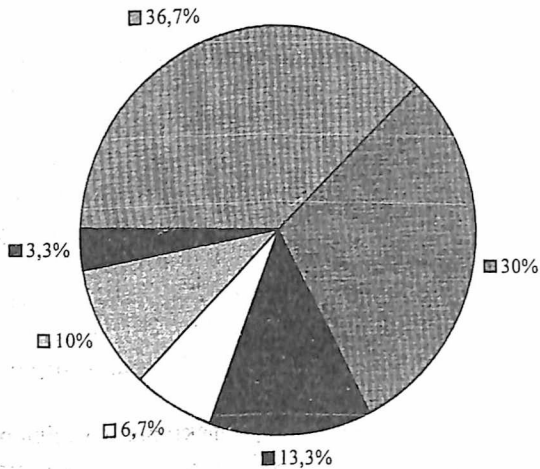
Враховуючи складність та комплексність предмету дослідження, був розширений та узагальнений критерій валідації, що досягалось за рахунок збільшення кількості методів вивчення такого психічного утворення як “Я-концепція”. Також обґрунтовувалась доцільність використання підібраної нами системи психодіагностичних методик з метою виявлення факторів неуспішності учнів в навчальній діяльності відповідно до виділених вище груп таких факторів.

Результати першого етапу констатуючого експерименту дозволили встановити питому вагу та взаємозв'язок між чинниками неуспішності, що характерний для кожного невстигаючого учня. Наочно представимо отримані дані за допомогою діаграми (рис. 1).

Таким чином, порівняльний аналіз основних груп факторів неуспішності показав, що найбільшу групу складають школярі, які не встигають внаслідок порушення основних пізнавальних функцій: пам'яті, уваги та самоконтролю (36,7%). Порушення операційного блоку навчальної діяльності зумовлюють неуспішність у 30% молодших учнів, порушення мотивації учіння - у 13,3%, а порушення цілепокладання навчання - у 6,7% дітей. Також експериментальні дані свідчать про те, що невстигання 50% учнів викликане, водночас, порушеннями операційного блоку навчання, порушеннями мотиваційної сфери учіння та порушеннями цілепокладання навчальної діяльності.

Проведений порівняльний аналіз результатів дослідження “Я-концепції” у відмінників, слабовстигаючих та невстигаючих молодших школярів дозволив виявити особливості у всіх структурних компонентах “Я-концепції” учнів.

Так, суттєво відрізняється своїми негативними параметрами “Я-образ” більшості школярів із труднощами в навчанні від “Я-образу” слабовстигаючих школярів та відмінників.

■ учні, невстигання яких викликане групою факторів, що призводять до порушення операційного блоку навчальної діяльності

■ школярі, основними чинниками неуспішності яких виступають порушення мотивації учіння

□ учні, неуспішність яких зумовлена порушенням цілепокладання

□ школярі, до невстигання яких призвело поєднання двох груп факторів неуспішності, а саме: порушення операційного блоку навчальної діяльності та порушення мотивації учіння

■ учні, в яких труднощі в навчальній діяльності спричинені порушенням цілепокладання учіння та порушенням операційного блоку навчання

■ школярі, невстигання яких викликане низьким рівнем розвитку пізнавальних функцій - пам'яті, уваги та самоконтролю

Рис.1 Діаграма відношення та взаємозв'язку між факторами невстигання у молодших школярів із труднощами у навчанні.

Зокрема уявлення про власне “Я” у невстигаючих учнів характеризуються когнітивною примітивністю та низькою диференційованістю, відсутністю чітких та ієрархізованих уявлень про власне “Я”; неадекватністю та суперечливістю, нестабільністю та ситуативністю. Основним механізмом формування “Я-образу” в школярів із труднощами в навчанні є приписування бажаних якостей (93,3%).

На негативний зміст основних складових емоційно-оцінного компоненту “Я-концепції” значної кількості учнів із труднощами в навчанні вказують наступні результати: неадекватна самооцінка (76,7%); негативне самоставлення (73,3%); підвищений (40%) та високий (17%) рівень тривожності.

Також встановлено, що невстигаючим школярам властивий низький рівень самоконтролю в поведінковій діяльності. Їх потенційна поведінкова реакція залежить, переважно, від ситуації та наявності і проявів таких особистісних рис дітей, як інфантильність, агресивність та імпульсивність, на що вказують результати психомалонків та проективної методики “Завершення речень”.

Таким чином з’ясовано, що в молодших школярів із труднощами у навчанні формується, переважно, “Я-концепція” з негативним змістом. Також виявлено зв’язок між факторами неуспішності в навчальній діяльності та характеристиками “Я-концепції” невстигаючих учнів.

Зокрема чинниками формування неадекватного “Я-образу” виступають: низький рівень інтелектуального розвитку та недостатній розвиток пам’яті, уваги і самоконтролю в навчальній діяльності. Встановлено, що: постійний неуспіх в навчанні призводить до появи негативного самоставлення в дітей; високий рівень шкільної тривожності спричиняє появу високого рівня особистісної тривожності; низький рівень самоконтролю в навчальній діяльності ускладнює процес формування самоконтролю поведінки.

Виявлені особливості “Я-концепції” в невстигаючих молодших школярів та їх зв’язок із факторами неуспішності в навчальній діяльності вказують на необхідність організації спеціальної роботи з дітьми молодшого шкільного віку, спрямованої на формування позитивної “Я-концепції” та, водночас, підвищення рівня їх успішності. Тому на наступному етапі дослідження постало завдання розробити, науково обґрунтувати та апробувати психолого-педагогічні умови і засоби організації системи навчально-розвивальної роботи, які б забезпечували формування позитивної “Я-концепції” в учнів із труднощами у навчанні.

У **третьому розділі** “Формування позитивної “Я-концепції” в молодших школярів із труднощами у навчанні” описано зміст, форми і шляхи експериментального впровадження комплексної системи навчально-

розвивальної роботи з невстигаючими учнями початкових класів, спрямованої на підвищення успішності в навчальній діяльності та формування позитивної “Я-концепції” кожної дитини.

Формуючий експеримент було одночасно спрямовано на підвищення успішності невстигаючих молодших школярів в навчальній діяльності та їх особистісне зростання. З метою формування позитивної “Я-концепції” була розроблена і впроваджена система навчально-розвивальної роботи з невстигаючими школярами, що реалізовувалась засобами: 1) індивідуально-диференційованого навчання учнів з врахуванням факторів неуспішності кожного; 2) формування позитивної “Я-концепції” кожного учня.

Навчальні завдання для першого етапу формуючого експерименту були розроблені для шести груп школярів, об'єднаних у відповідності до основних груп факторів, що призвели до їх неуспішності в навчальній діяльності. Паралельно з усіма дітьми проводилась система роботи, яка включала відповідні вправи і прийоми, спрямовані на підвищення самопізнання, вироблення позитивного самоствавлення, зниження тривожності, тобто формування позитивної “Я-концепції”.

Для дотримання чистоти експерименту дія системи навчально-розвивальної роботи перевірялась як комплексно, так і за кожною складовою, зокрема. В зв'язку з цим, усі чотири експериментальні класи працювали за різними програмами: перший в звичайних умовах навчання і виховання; для другого класу було організовано лише індивідуально-диференційоване навчання з врахуванням факторів неуспішності; в третьому класі була впроваджена тренінгова система особистісного зростання учнів; а в четвертому класі поєднувались форми роботи, що проводились в другому та третьому класах, тобто паралельно проводилась індивідуальна робота з підвищення успішності кожного та тренінг з формування позитивної “Я-концепції” учнів.

Найвищі показники по усіх основних складових “Я-концепції” (когнітивній, емоційно-оцінній, поведінковій) були отримані в четвертому експериментальному класі, що виступало свідченням ефективності проведеної роботи, яка поєднувала індивідуально-диференційоване навчання з формуванням позитивної “Я-концепції”.

Вищевказані висновки дозволили використати апробовану систему навчально-розвивальної роботи в усіх чотирьох експериментальних класах впродовж півріччя. Кількісні результати засвідчили позитивні зміни в усіх складових “Я-концепції” учнів. Найбільш суттєвими є кількісні зміни емоційних, інтелектуальних і фізичних характеристик “Я-образу”, самооцінки, самоствавлення та самоконтролю.

Таблиця 1

Порівняльна характеристика особливостей прояву “Я-концепції” у невстигаючих учнів початкових класів до і після експерименту (кількість школярів представлена у відсотках)

Дані	До	Після	До	Після	До	Після
Аспекти і модальності “Я-образу”	Реальне “Я”		Ідеальне “Я”		Дзеркальне “Я”	
Соціальні	53,3	56,7	10	10	30	36,7
Емоційні	10	16,7	-	6,6	-	3,3
Інтелектуальні	43,3	56,7	36,7	46,7	26,7	30
Фізичні	73,3	80	26,7	40	3,3	6,6
Емоційно-оцінна складова	Занижена		Адекватна		Завищена	
Самооцінка	43,4	36,7	23,3	33,3	33,3	30
Характеристики самоставлення	Негативне		Позитивне		Вкрай позитивне	
	73,3	56,7	20	40	6,7	3,3
Рівні тривожності	Підвищений		Нормальний		Високий	
	40	33,3	43,3	53,4	16,7	13,3
Поведінкова складова	Низький		Середній		Високий	
Самоконтроль	60	50	36,7	46,7	3,3	3,3

Отже, запропонована система навчально-розвивальної роботи з дітьми даного вікового періоду, що відчувають труднощі в навчальній діяльності, сприяє підвищенню рівня їх успішності та формуванню позитивної “Я-концепції”.

У **висновках** дисертації підводяться підсумки теоретико-експериментальної роботи; на основі отриманих результатів формулюються та узагальнюються головні висновки, що підтверджують гіпотезу дослідження, накреслюються перспективи подальшого вивчення проблеми.

1. Сучасні підходи до організації освіти вимагають орієнтації на особистість дитини, врахування її потенційних можливостей, здібностей, задатків, які дозволяють будувати особистісно-орієнтоване навчання та формувати духовно багату, високоінтелегентну, освічену особистість. Важливим елементом в реалізації цієї системи є врахування “Я-концепції” особистості, яка являє собою динамічну систему уявлень людини про себе, що існують в усвідомленій та неусвідомлюваній формах, в поєднанні з їх емоційно

забарвленою оцінкою та поведінковою реакцією, яка формується впродовж усього життя людини та виявляє суттєвий вплив на її взаємодію з оточенням та самоактуалізацію особистості.

“Я-концепція” особистості в кожному віковому періоді має свої особливості, які зумовлені взаємодією чинників, як то: соціальна ситуація розвитку, рівень сформованості новоутворень, особливості взаємовідносин із значущими іншими, статус в колективі однолітків, результативність провідної діяльності тощо.

2. В молодшому шкільному віці, який є одним із найважливіших етапів становлення особистості, “Я-концепція” формується під впливом навчальної діяльності як провідної і безпосередньо пов’язана з навчальними успіхами дитини, оцінюванням їх дорослими, їх авторитетністю та особистою значущістю для дитини.

Факторами неуспішності в навчальній діяльності виступають: порушення операційного блоку навчальної діяльності, порушення цілепокладання учіння та порушення мотиваційної сфери навчання.

3. Вказані фактори невстигання мають різну питому вагу. Основні групи чинників неуспішності спричиняють невстигання, в більшості випадків, не ізольовано, а в сукупності. Найчастіше неуспішність зумовлюється низьким рівнем розвитку пізнавальних функцій: пам’яті, уваги та самоконтролю.

4. Неуспішність в навчальній діяльності негативно позначається на всіх складових “Я-концепції” молодшого школяра: когнітивній, емоційно-оцінній та поведінковій.

5. Встановлено, що низький рівень інтелектуального розвитку у невстигаючих молодших школярів ускладнює процес їх самопізнання, перешкоджаючи формуванню адекватного “Я-образу”. Недостатній розвиток основних пізнавальних функцій (пам’яті, уваги та самоконтролю) ускладнює процес становлення уявлень учня про себе як особистість. “Я-образ” даної категорії досліджуваних характеризується такими негативними параметрами, як когнітивна примітивність та низька диференційованість; відсутність чітких та ієрархізованих уявлень про власне “Я”; неадекватність та суперечливість; нестабільність та ситуативність. Основним механізмом формування “Я-образу” є приписування уявлень про власне “Я”.

6. На негативний зміст емоційно-оцінної складової “Я-концепції” вказують неадекватна самооцінка, негативне самоставлення та підвищений рівень особистісної тривожності. Підвищений рівень шкільної тривожності виступає чинником появи високого рівня особистісної тривожності; а постійний неуспіх в навчальній діяльності сприяє становленню негативного самоставлення в дітей.

7. Потенційна поведінкова реакція, як один із важливих компонентів у складі “Я-концепції” виникає, як правило, в залежності від ситуації, що керується такими особистісними якостями школярів як імпульсивність, інфантильність та агресивність; а не є результатом взаємодії “Я-образу” та емоційно-оцінної складової “Я-концепції”. Чинником низького рівня самоконтролю в поведінковій діяльності виступає сформований низький рівень самоконтролю в навчальній діяльності.

8. Формування позитивної “Я-концепції” у невстигаючих молодших школярів є успішним в результаті взаємодії двох напрямків роботи: безпосередніх впливів на її складові (забезпечення особистісного зростання) та опосередкованого - через підвищення навчальної успішності.

Найбільш ефективною є система навчально-розвивальної роботи з невстигаючими учнями, яка включає в себе: 1) індивідуально-диференційоване навчання школярів із труднощами в навчанні з врахуванням факторів неуспішності кожного; та 2) систему занять, вправ і прийомів, спрямованих на формування позитивної “Я-концепції” кожного учня.

9. Важливими принципами під час проведення індивідуально-диференційованого навчання є:

- створення доброзичливої, підбадьорюючої атмосфери; відмова від натиску, уникнення авторитарних форм взаємодії. Розширення взаємної довіри між вчителем та учнем, між учнем та однокласниками;
- розвиток учнів через “зону найближчого розвитку”;
- дотримання системності, поступовий перехід від простого до складнішого, зокрема, у виборі навчальних завдань;
- надання школяреві можливості вибору завдання за ступенем його складності, а також бажання та рівня засвоєння матеріалу.

10. Безпосереднім результатом застосування системи навчально-розвивальної роботи з невстигаючими школярами є якісні зміни в змісті усіх складових “Я-концепції”:

1) когнітивній (якісні зміни у змісті уявлень про себе - формуються фізичні та емоційні аспекти “Я-образу”; усвідомлення не тільки позитивних, але й негативних якостей у власному “Я”; збагачення новими поняттями, що означають особистісні якості, активного словникового запасу школярів; збільшення кількості адекватних уявлень в “Я-образі”; зменшення кількості суперечностей між уявленнями учня про себе та його поведінкою; формування нових уявлень в ідеальному образі “Я”);

2) емоційно-оцінній (становлення позитивного мислення у невстигаючих школярів, підвищення рівня їх самооцінки та статусу школярів у класі, зниження особистісної тривожності);

3) поведінковій (підвищення рівня самоконтролю).

Вищеописані результати підтвердили наше припущення про те, що формування “Я-концепції” молодших школярів із труднощами в навчанні тісно пов’язане з факторами неуспішності в навчальній діяльності, а врахування особливостей даного взаємозв’язку при організації системи навчально-розвивальної роботи сприятиме становленню позитивної “Я-концепції” в дітей молодшого шкільного віку; дозволили розробити практичні рекомендації батькам, вчителям і психологам з організації життєдіяльності дітей молодшого шкільного віку із труднощами в навчанні.

Отримані дані не вичерпують усіх аспектів досліджуваної проблеми. Більш глибокого вивчення вимагають інші підструктурні компоненти “Я-концепції”; виявлення взаємозв’язків та взаємовпливів між складовими “Я-концепції” молодшого школяра і вплив на її формування таких факторів, як: особливості взаємодій із значущими іншими, статус в колективі ровесників, особливості сімейного виховання та ін., що й буде предметом уваги наших подальших наукових досліджень.

Основний зміст дисертації відображено в таких публікаціях автора:

1. Співак Л.М. Характеристика особливостей “Я-образу” молодших школярів із труднощами в навчанні// Психологія. Збірник наукових праць. Випуск II. (НПУ імені М.П.Драгоманова). - Київ, 1998. - С. 60-64.

2. Співак Л.М. Особливості шкільної тривожності молодших школярів із труднощами в навчанні// Психологія. Збірник наукових праць. Випуск III. (НПУ імені М.П.Драгоманова). - Київ, 1998. - С.132- 136.

3. Співак Л.М. Проблема неуспішності у навчанні молодшого школяра// Психологія. Збірник наукових праць. Випуск I(4). (НПУ імені М.П.Драгоманова). - Київ, 1999. - С. 113 - 115.

4. Співак Л.М. Корекція “Я-концепції” невстигаючих учнів початкових класів// Психологія. Збірник наукових праць. Випуск I(8). (НПУ імені М.П.Драгоманова). - Київ, 2000. - С. 160 - 169.

5. Співак Л.М. Особливості “Я-концепції” молодших школярів з труднощами у навчанні// Вісник Харківського державного університету №439. Матеріали III Харківських Міжнародних психологічних читань “Особистість і трансформаційні процеси у суспільстві. Психолого-педагогічні проблеми сучасної освіти”. Ч.3. - Харків, 1999. - С. 147 - 149.

6. Співак Л.М. Самопізнання у молодшому шкільному віці як умова формування “Я-образу”// Збірник статей за матеріалами наукової конференції, присвяченої 100-річчю від дня народження П.Р.Чамати “Психологія самосвідомості: минуле, сучасний стан та перспективи дослідження”. - К.: “Любіть Україну”, 1999. - С. 80 - 81.

Співак Л.М. Формування “Я-концепції” молодших школярів з труднощами у навчанні. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07. – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова, Київ, 2000.

Дисертацію присвячено виявленню психологічних особливостей когнітивного, емоційно-оцінного та поведінкового компонентів “Я-концепції” невстигаючих учнів початкових класів. Встановлено фактори неуспішності молодших школярів з труднощами у навчанні (порушення операційного блоку навчальної діяльності, порушення цілепокладання учіння і порушення мотивації навчання) та характер їх зв'язку з особливостями “Я-концепції” дітей молодшого шкільного віку.

Запропонована теоретично обґрунтована і практично перевірена система навчально-розвивальної роботи для невстигаючих молодших школярів спрямована на підвищення успішності в навчальній діяльності з врахуванням факторів неуспішності кожного засобами індивідуально-диференційованого навчання та формування позитивної “Я-концепції” в дітей активними методами навчання. На основі одержаних висновків розроблено практичні рекомендації батькам, вчителям і психологам з організації життєдіяльності невстигаючих учнів.

Ключові слова: “Я-концепція”, “Я-образ”, самооцінка, самоставлення, самоконтроль, провідна діяльність, фактори неуспішності, навчально-розвивальна робота.

Співак Л.Н. Формирование “Я-концепции” у младших школьников с трудностями в обучении. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07. – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова, Киев, 2000.

Диссертационная работа посвящена исследованию особенностей формирования “Я-концепции” неуспевающих младших школьников. “Я-концепция” рассматривается как динамическая система осознанных и неосознанных представлений о собственном “Я” в совокупности с их эмоционально окрашенной оценкой и поведенческой реакцией. На основе теоретического анализа причин неуспеваемости выделены три основные группы психолого-педагогических факторов неуспеваемости младших школьников в учебной деятельности: 1) нарушение мотивационной сферы обучения учеников с нормальным интеллектуальным развитием; 2) нарушение

целесолагания в учебной деятельности; 3) нарушение операционного блока учебной деятельности.

На основе анализа психологической литературы выявлено отсутствие исследований по проблеме формирования “Я-концепции” неуспевающих младших школьников и, в отдельности, возможное влияние факторов неуспеваемости на становление личности учащихся с трудностями в обучении.

В результате констатирующего исследования установлены факторы неуспеваемости младших школьников с трудностями в обучении и характер их связи с особенностями “Я-концепции” детей младшего школьного возраста. Так, выявлены и охарактеризованы удельный вес и взаимосвязь между факторами неуспеваемости учащихся начальных классов в учебной деятельности: 1) наиболее часто фактором неуспеваемости является нарушение основных познавательных функций: памяти, внимания и самоконтроля; 2) неуспеваемость часто обуславливается следующими группами факторов – нарушение операционного блока обучения, нарушение целесолагания и мотивационной сферы учебной деятельности, которые имеют неодинаковый удельный вес; 3) очень часто основные группы факторов неуспеваемости приводят к неуспеваемости не изолированно, а в совокупности.

Установлено, что “Я-концепция” неуспевающих младших школьников отличается своим отрицательным содержанием, на что указывают: неадекватный “Я-образ”, неадекватная самооценка, отрицательное самоотношение, высокий уровень тревожности и низкий уровень самоконтроля в поведенческой деятельности. Выявлена взаимосвязь между факторами неуспеваемости в учебной деятельности и составляющими “Я-концепции” учеников с трудностями в обучении.

В отдельности, постоянная неуспеваемость в учебной деятельности приводит к появлению отрицательного самоотношения у детей; высокий уровень школьной тревожности является фактором появления высокого уровня личностной тревожности; низкий уровень самоконтроля в учебной деятельности усложняет процесс становления самоконтроля поведенческой деятельности.

С целью формирования положительной “Я-концепции” разработана и апробирована система учебно-развивательной работы с учениками начальных классов, направленная на повышение успеваемости школьников в учебной деятельности и личностный рост каждого ребенка. Система учебно-развивательной работы с неуспевающими школьниками состояла из двух блоков: 1) индивидуально-дифференцированное обучение учеников с учетом факторов неуспеваемости каждого; 2) формирование положительной “Я-концепции” каждого ученика.

Для реализации индивидуально-дифференцированного обучения использовались учебные задания, подобранные для шести групп школьников, объединенных в соответствии с основными группами факторов неуспеваемости в учебной деятельности. Система определенных упражнений и приемов работы для личностного роста всех учеников направлялась на повышение уровня самопознания, формирование положительного самоотношения, снижение уровня тревожности.

Повышение уровня успеваемости в учебной деятельности и положительные качественные изменения в содержании когнитивного, эмоционально-оценного и поведенческого компонентов “Я-концепции”, вследствие проведенной системы работы, способствовали формированию положительной “Я-концепции” неуспевающих младших школьников.

На основе полученных выводов разработаны практические рекомендации для родителей, учителей и школьных психологов по организации жизнедеятельности неуспевающих младших школьников.

Ключевые слова: “Я-концепция”, “Я-образ”, самооценка, самоотношение, самоконтроль, ведущая деятельность, факторы неуспеваемости, учебно-развивательная работа.

Spivak L.M. “Self-conception” Formation in Primary Students with Learning Difficulties. – Manuscript.

Thesis to obtain the Scientific Degree of the Candidate of Psychological Sciences (Ph. D. in Psychology) in the speciality “19.00.07. – Pedagogical and Age Psychology”. The National Pedagogical University M.P.Dragomanov, Kyiv, 2000.

The thesis is devoted to revealing in primary students with learning difficulties those peculiarities of cognitive, emotio-estimative components along with the component of behavior. The factors of primary students with learning difficulties poor progress were established (the infringe of training activity operational block, the infringe of educational purpose setting together with the infringe of educational motivation); the character of their connection with peculiarities of primary students with learning difficulties “Self-conception”.

The proposed theoretically-grounded and practically tested system of educative-developing work for primary students is aimed at improving school results in educative activity. Within the factors of individual poor progress is taken into consideration by means of individually-differentiated education and the formation of positive students “Self-conception” by active educational methods. Basing on obtained conclusions the practical recommendations for parents, teachers and psychologists as to vital activities of low-achieved students were developed.

Key-words: “Self-conception”, “Self-image”, “Self-appraisal”, “Self-treatment”, “Self-control”, essential activity, factors of poor progress, educative-developing work.